

K.C. СЕЙДАХМЕТОВ

АРАБ ТІЛІНДЕГІ СЕБЕП-САЛДАРДЫҢ ҚАЗАҚТЫЛАНДЕ БЕРІЛУІ

Қазіргі қазақ тілінде жиі ұшырасып, мол қолданылатын сөйлемдердіңбірі – себеп-салдар мәнді сөйлемдер. Ишкі мағыналарына қарай жіктегенде себептік және салдарлық сөйлемдер де даралануы мүмкін, бірақ дәстүрде, әсіресе, құрмалас сөйлемдерге қатысты екеуін біріктіріп, себеп-салдарлық сөйлемдер деп атау көбірек орын алады. Қалай болғанда да, мұндай сөйлем-дердің тілімізде бар екендігі, олардың мағыналары туралы, салалас сөйлемдердіңде, сабактас сөйлемдердіңде қатарларынан өздеріне тиісті орындары бары анық.

Салалас сөйлемнінде, сабактас сөйлемнінде себеп-салдарлық мағынада келетіні даусыз. Синонимдік мәселелерде де солай, демек, бірінші кезекте құрмалас сөйлемдердің осы екі түрінің арасындағы синонимдер назар аударлық.

Ал араб тілінде себеп-салдарлық сөйлемдер себеп мәнді жалғаулықтар арқылы жасалады. Себеп-салдар бағыныңқылы сабактастың бағыныңқы сөйлемі **لماذا؟** -неліктен?, не үшін?, не себепті? деген сұрақтардың біріне жауап болып келеді.

Себеп-салдар бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлеммен мына жалғаулықтар арқылы байланысады: **لما** - дықтан, діктен, **لأن** - сондықтан,

لأنه، من حيث أن، بما ان - себебі, өйткені, себебі, өйткені, **حتى** - сол себептен, сондықтан және т.б.

Араб тілінде сабактас құрмалас сөйлем бағыныңқы және басыңқы сөйлемдердің өзара синтаксистік байланысу тәсілі және олардың мағыналық қарым-қатынасына қарай: *باستاعيش*, *بيانداعيش*, *تولىقشاعيش*, *أنيقشاعيش*, *پىسىقشاعيش* бағыныңқы сабактас болып 5 топқа белінеді.

Себеп-салдар салаласқа келсек, бір сөйлемде айтылған іс-кимылдың, жай-күйдің себебі білдірлесе, екінші сөйлем сол себептен туған салдарды, нәтижені білдіретін, керісінше біріншісі нәтижені, екіншісі соның себебін білдіретін болса, онда ол сөйлемдер себеп-салдар немесе себептес сөйлемдер деп аталатыны мәлім.

انا احت كرفة القدم لا نها تقوى الجسم و تعلم الصبر

1. Мен футболды жақсы көремін, өйткені ол

денені шынықтырады, тозімділікке үйретеді (Б.С.Тасымов).

انا احت - мен жақсы көремін

كرفة القدم - футболды

لا نها - өйткені ол

تقوى الجسم -денені шынықтырады

و - және

تعلم الصبر -тозімділікке үйретеді

وطالعته استغرتْ إذْلِم تجد فَيْ
فلَمَا أخذت الخطاب
الخطاب شيئاً.

2. Ол хатты алғы оқыған кезде таңқалды, өйткені бұл хаттан ештеңе таппады (Тауфик Әл-Хаким).

فلَمَا - кезде, сол кезде

أخذت -алыу

الخطاب -хат

وطالعته -оны оқу

استغرتْ -таңқалу

إذْلِم - өйткені

ـ لـ -жоқ, емес

تجد - табу(іздеу)

ـ فيـ - өзінен кейінгі сөзге мекендік мәғнамен (-да, -де, -ша, -ше, -нда, -нде) сәйкес келеді.

شيئاً -мүлік, зат, бірдеме, бірнэрсе

انا حب المطر كثيراً لاعنه ينطف الجو من الغربة فصيحة نقىا، و يروى الاراضى، فتنبت قمعاً و شعر خيرات كثيرة.

3. Мен жауынды ұнатамын, өйткені ол ауаны

шаң-тозаңдан арылтып, таза қылады, жерді сұрып, бидай мен арпаны және көптеген байлықтарды есіреді (Б.С.Тасымов).

Бірінші мысалда ойдың, іс-қимылдың себебі білдіріліп тұрса, екінші сөйлем сол себептен туған салдарды, яғни денені шынықтыратының, сабырлықта, төзімділікке үйрететіндігін – нәтижені білдіріп көрсетіп тұр.

Екінші мысалда, бірінші ой нәтижені, екінші ой оның себебін білдіріп тұр.

Жіктеу есімдіктері үшін, бола септеуліктерімен тіркесіп, себеп-салдарлық қатынасты білдіреді. Мұндай тіркес қымыл нәтиженің накты қай жақтағы адам үшін жасалып жатқанын көрсетеді:

Сен үшін құрбан болып кетуге әзір тұр (Қ.Жұмаділов).

نَزَّلَ الْمَلِكِكَهُ وَالرُّوحُ فِيهَا يَادُنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أُمَّهٍ

«Перштелең және Жебрейіл (F.C.) ол кеште Раббыларының рұқсаты бойынша барлық іс үшін түседі» /Кадыр сүресі 4-аят/ Халифа Алтай аудармасы.

جَئِتْ لِكَيْ أَرَأْكُمْ *Мен сізді кору үшін*

келдім (Г.Ш. Шарбатов).

Сөйлемдердің агенстері де сөйлемде көрсетілген немесе көрсетілмеген жіктеу есімдіктерінен жасалады. Себептік компонент іс-әрекеттің накты кім үшін жасалғанын белгілейді, салдарлық компонент біреу үшін жасалып жатқан іс-әрекеттің атауын эмоционалдық жай-күй және қымыл-қозғалыс етістіктерімен белгілейді.

جَئِتْ - (мен) келдім (откен шақ формасында)

لِكَيْ - (-мақ, -мек, -пак, -пек, -бак, -бек)
болып; үшін магынасында;

أَرَأْكُمْ - сізді кору

Қазақ тіліндегі аудармада субъекті-бастауыш сөйлемнің басында келіп тұрған жіктеу есімдігі – мен, ал араб тілінде сөйлем басында - етістік (келу) болып тұр. Сонымен бұл сөйлемде *etis-tik=жасалғулық=etis-tik+қосылып жазылатын есімдік*.

Араб тілінде себеп-мәнді сөйлемдер қатыстық есімдіктерімен де жасалады. Қатыстық есімдіктерімен жасалған себептер сыртқы себептер бола

отырып, субъектінің психологиялық, физикалық, эмоционалдық жағдайын, қымылын білдіреді. Себеп-мәнді жалғаулықтармен қосылып келген қатыстық есімдіктері әр уақытта табыс септігінде көрсетіледі.

وَلِلَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ عَذَابٌ جَهَنَّمُ وَلِسَانُ الْمَصِيرِ

Сондай Раббыларына қарсы келгендер үшін тозақ азабы бар. Мұлік сүресі-6.

Сонымен қатар, себеп-мәнді сөйлемдер өздік есімдігі үшін, бола шылауымен тіркесіп, себептік компонент кұрамына кіреді: Әркім өзі үшін омір сүреді, ешкімнің ешкімге міндеті жоқ (Ана тілі).

Араб тілінде қосылып жазылатын есімдіктер (نفس) сөзіне зат есімге жалғанғандай тәсілмен бірігіп жазылады. Қосылып жазылатын есімдік зат есімге тәуелдік мағына танса, (نفس) сөзіне қазақ тіліндегі жіктелген өздік мағынасын дарытып, төмендегідей себеп-мәнді сөйлем құрайды:

وَمَنْ شَكَرَ فَإِمَامِ شَكَرٍ لِنَفْسِهِ

Кім шүкірлік қылса, әрине өзі үшін қылады. Неміл сүресі-40.

لِنَفْسِهِ - (ل) үшін себеп-мәнді жалғаулығы өздік (نفس) есімдігімен қосылып келіп тұрса, сонынан қосылып жазылатын есімдіктің, яғни ⚡ 3-жақтағы оның есімдігімен қосылып, өзі үшін мағынасын беріп тұр.

Тағы бір мысал:

جَزَاءٌ وَفَاقًا إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا

Қылмыстарына сай бір жаза, шындығында олар есепке тартылууды ойламаған еди (Нәбә-26-27). Халифа Алтай аудармасы.

Осындағы сөйлемдер құрмаласып келгенде, бір белгінің- себеп, екіншісінің- салдар болатыны белгілі. Осы тәріздес сөйлемдердің бірде жалғаулы, бірде жалғаусыз келуінде мән бар: жалғаусыз келгенде, сөзді ықшамды қолдану ниеті байқалауды, онсыз да мағынаға нұқсан келмейді: Қылмыстарына байланысты жаза бар, ойткени (себебі) олар есепке тартылууды (жасауда берулерін) ойламаған еди. Аятың мағынасын ашу үшін аудармашылар әрдайым екі тілді сөздіктерге жүгінеді. Екі тілді сөздіктер барлық уақытта, біз іздең отырған

сөздің мағынасын түгел бере алмауы мүмкін. Дегенмен де, екі тілді сөздіктер туралы орыс ғалымы Я.И.Реңкер: «Конечно, нельзя считать показания двухязычных словарей истиной в конечной инстанции. Однако словарь дает довольно точное представление о тех категориях слов и словосочетаний одного языка, которые имеют только одно, эквивалентное соответствие в данном языке», – деп, көрсеткенідей жоғарыдағы мысал келтірген аятты шындығында емес *өйткені* деп түсіну керек сиқты.

Себеп-салдар салаластыңындарлары жалғаулықсыз да, жалғаулықтар арқылы да байланысады. Предикатив сыңарларын байланыстыратын жалғаулықтар: *сондықтан*, *сол себепті*, *өйткені*, *себебі*, *неге десеңіз*. Бұлардың нағашқылары (*сондықтан*, *сол себепті*) алдыңғы сыңары себебін білдіретін салаластарда, соңғылары (*өйткені*, *себебі*, *неге десеңіз*) екінші сыңары себебін білдіретін салаластарда қолданылады. Мысалы:

Жылқы жатқан жер адырлы қабагы көп, жасырыны мол жер болатын, сондықтан көп ендептін жаюга болмап еди (М.Әуезов).

Ешкім үндемеді, өйткені бұндағы кісілердің берілгенде де қарт әйелдіңдаусын білетін (Ә.Нұрпейісов).

Был көп ауыл қаралы, себебі откен қыстыңбас кезінде Ұлжан мен Оспан қайтыс болған (М.Әуезов).

Себеп бағыныңызы сөйлемдерде орын жағынан бірінші болып келетін бағыныңыз предикаттың бірлік екінші болып келетін басыңыз предикаттың бірлікте берілетін хабардың тікелей шын себебін білдіреді. Объективті шындықта себеп-салдар алдында келеді. Себеп бағыныңызы сөйлемдерде бағыныңызыда берілген құбылыс басыңызыда берілген құбылыстармен бір уақытта қатарлас келеді.

Себеп-салдарлық сөйлемдер синтетикалық типті *-ғандықтан*, *-атындықтан*, *-ған//на*, *-ғаннан*, *-атын//на*, *атын//нан* формасымен және аналитикалық типті *себебі*, *неге десең*, *өйткені*, *сондықтан*, *сол себепті* шылауларымен және аналитика-синтетикалық типті сөйлемдер үшін шылауның сөйлемдермен, етістіктің грамматикалық формаларымен және *соң*, *кейін* шылауларының етістіктің грамматикалық формаларымен тіркесуінен жасалады. Мысалы: (Әли-ғымран -80).

أَيُّمْرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ

«Сендерді мұсылман болған сонқарсылыққа бұйыра ма?» немесе

رَبَّا لَا تَرْعَ قَلْوَبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْنَا وَهَبَ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً

«Раббымыз! Бізді тұра жолға *салған соң* жүргегімізді ауытқытпа» (Әли-ғымран-8).

Ал синтетикалық типті себеп-салдарлық қатынастарды білдіретін құрылымдардың ішінде еңжій колданылатыны есімшелі септікті *-ғандықтан*, *-атындықтан* формасымен жасалатын сөйлемдер.

Синтетикалық деп бағыныңыз бөлігі басыңыза септік жалғауларапының көмегімен бағынатын құрылымдарды атайды.

Септік көрсеткіштерін құрмалас сөйлемдер деңгейінде бағының қылышты беру үшін қолдануды Е.Убрятова предикатты септелу деп атайды. М.Черемисина Е.Убрятованың есімшелердің предикатты септелуі туралы көзқарасын дамыта отырып, тек есімшелі формалардың септеліп қана коймай, бүкіл бағыныңыз бөлімнің септелеңін атап етеді. Бағыныңыз сыңардағы етістік баяндауышқа басыңызы сыңардағы предикат қажет етегін септік жалғауы косылады.

Предикатты септелу туралы көзқарас қазақ тілінде де бар. Қазақ синтаксистік зерттеулерінде қалыптасқан дәстүрлер бойынша синтетикалық типті сабактас құрмалас сөйлемдер үш жанама толықтауыштың (шығыс, барыс, көмектес) көрсеткіштерімен және атау мен барыс септіктерінің шылаулармен тіркесуі арқылы берілген есімшелі-септікті бағыныңыз баяндауышты сөйлемдер болып танылады.

ӘДЕБІЕТ

- Халифа Алтай. Құран қөрім қазақша мағына және түсінігі. Сауд Арабия, 1991.
- Орталбаева Н., Әдіғалиева Т., Шалабаев Б. Практикалық қазақ тілі. Алматы, 1993.
- Тажибаева С.Ж. Каузальные полипредикативные конструкции казахского языка (сопоставительный аспект). Новосибирск, 2001.
- Реңкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. М., 1974. 216.
- Тасымов Б.С. Араб тілі. Алматы, 1988.